

О.М.КАЛИЩУК *

СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДИСКУСІЇ ЩОДО МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ (ЄДВАБНЕ'41/ВОЛИНЬ'43)

Розглянуто перебіг та особливості суспільних дискусій щодо подій в Єдвабному 1941 р. й Волинської трагедії 1943 р., які розгорнулися, відповідно, у Польщі та Україні. Показано формування конфліктів пам'яті в обох сусідніх країнах. Указано на необхідність відокремлення суперечок довкола минулого та розбудови сучасних міждержавних відносин.

Ключові слова: Волинь, Єдвабне, Друга світова війна, міжнаціональні відносини, історичний дискурс, суспільна думка.

Сучасні виклики та процеси значною мірою змінили сприйняття історичних явищ і пам'ять про них. Мають слушність ті автори, які пишуть про минуле як поле для політичних спекуляцій, потужний важіль мобілізації суспільства (у цілому чи окремих його груп)¹. Минуле стало інструментом геополітичних ігор, який активно використовує, зокрема, Росія для досягнення своїх цілей.

Волинь та Єдвабне – вузлові історичні події для сучасних України й Польщі. Примітно, що як дискусія про Єдвабне, так і дискусія навколо Волині відбувалися на тлі 60-річчя пам'яті про ті трагічні події. Після того, як у часи комуністичного режиму ці теми не були предметом дослідження й обговорення; після того, як сторони конфліктів не хотіли відживлювати минулих образ, щоб не загострювати міжнаціональні відносини, неоднозначні сторінки українсько-польських та польсько-єврейських відносин знову нагадали про себе.

2001 р. в Польщі розгорнулася єдвабенська дискусія², яка, на думку частини дослідників, була чи не найбільшою та найважчою розмовою про історію, що коли-небудь відбувалася у країні³. Як відзначав П.Форецький, під час дискусії, що тривала впродовж двох років, звучали визначення на кшталт «народна терапія», «катарсис», «найважливіший екзаме́н для поляків за останні десятиріччя», «полігон для роздумів над польською ментальністю», «перша через 55 років спроба погляду у дзеркало», «пробний камінь польських душ

* Калищук Оксана Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк)

E-mail : kaliszczuk.oksana@gmail.com

¹ Лисенко О.Є. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті // Національна та історична пам'ять: Українські оstarбайтери: доля і пам'ять. – Вип.9. – К., 2013. – С.140.

² За словами М.Оконського, ця «найважливіша дискусія незалежної Польщі переорала свідомість еліт, але не змінила суспільство» (див.: *Okoński M. Archeologia stodoły: 70 lat po Jedwabnem, 10 lat po «Śasiadach»* // Tygodnik Powszechny. – 2011. – №28. – 10 lipca. – S.3–4).

³ *Kula M. Dyskusja o Jedwabnem czy o Polsce? // Eslavistica Complutense. – Vol.2. – Madrid, 2002. – P.110; Махцєвич П. Різанина в Єдвабне 1941 р.: Дискусія про єврейсько-польський конфлікт на північному сході Польщі за німецької окупації // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упор. Ж.Мінк, Л.Неймайер у співпр. з П.Боннарором; пер. з фр. Є.Марічева. – К., 2009. – С.155, 165.*

та характерів»⁴. Не менш влучно звучала її характеристика як «тесту»⁵, а Т.Вісліч назвав справу Єдвабного найбільшою поразкою історичної політики в Польщі останніх десятиліть⁶. Водночас «проблема Волині» стала, за визначенням львівського історика Я.Грицака, першою великою історичною дискусією в Україні з часу падіння комунізму⁷. Зрештою саме цей дослідник, розмірковуючи над волинськими подіями, зауважив паралелі з європейськими процесами та припустив, що нашу країну, яка має складне та неоднозначне минуле, чекає ще не одне «українське Єдвабне», як і не один «Historikerstreit» (суперечки про історію, битва істориків)⁸. Порівняння цих двох історичних подій у суспільному дискурсі можуть проілюструвати матеріали про волинські події, уміщені в польському часопису «Więź», які вийшли під заголовком «З українцями після Єдвабного»⁹, статті Я.Вільчак «Волинське Єдвабне»¹⁰, Я.Енгельгарда «Єдвабне й Волинь»¹¹, депутата Європарламенту Я.Войцеховського «Пам'ять Єдвабного, забуття Волині»¹², або української авторки Г.Левицької з не менш промовистою назвою¹³.

Примітно, що обидві дискусії вийшли далеко за межі національних дискурсів. У кожному разі слід погодитися з висновком А.Портнова, що Єдвабне доволі швидко стало новим місцем пам'яті (у термінології П.Нора) не лише в Польщі, але й загалом в Європі¹⁴. До обговорення польсько-єврейських відносин у роки Другої світової війни долучилися британські, ізраїльські, німецькі, французькі, американські, російські автори. Основні видання перекладено англійською, німецькою, угорською, французькою мовами. Як влучно відзначила Й.Токарська-Бакір, якби не іноземна перспектива й послаблена закордонним впливом автоцензура, певні речі взагалі не могли б з'явитися під час цієї дискусії¹⁵. У менших масштабах, але все ж була репрезентованою у світових ЗМІ й Волинська трагедія (німецькі видання «Berliner Zeitung»¹⁶, «Die Welt»¹⁷,

⁴ Forecki P. Spór o Jedwabne: analiza debaty publicznej. – Poznań, 2008. – S.58.

⁵ Mac J.S. Test z Jedwabnego // Wprost. – 2001. – №11. – 18 marca. – S.74–75.

⁶ Вісліч Т. Польська історіографія 1989–2009 рр.: дуже суб'єктивні підсумки // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.23. – К., 2013. – С.46.

⁷ Hrycak J. Wołyń w ukraińskiej pamięci // Dialog: Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – №64. – S.55.

⁸ Грицак Я. Тяжке примирення // Його ж. Страсті за націоналізмом: Історичні есе. – К., 2004. – С.133.

⁹ Z Ukraińcami po Jedwabnem: dyskusja // Więź. – 2002. – №4 (522).

¹⁰ Wilczak J. Wołyńskie Jedwabne // Polityka. – 2003. – №28. – S.24–27.

¹¹ Engelgard J. Jedwabne i Wołyń // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 20–27 lipca.

¹² Wojciechowski J. Pamięć Jedwabnego, niepamięć Wołynia [Електронний ресурс]: http://januszwojciechowski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1586:pami-jedwabnego-niepami-woynia&catid=20:blog&Itemid=42

¹³ Левицька Г. Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події // За вільну Україну. – 2003. – 15 липня.

¹⁴ Портнов А. Єдвабне і не тільки: Про польські дискусії довкола книжок Яна Т. Гросса // Його ж. Історія для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К., 2013. – С.205.

¹⁵ Tokarska-Bakir J. Rzeczy mgliste: eseje i studia. – Sejny, 2004. – S.13.

¹⁶ Flückiger P. Schritte zur Aussöhnung [Електронний ресурс]: <http://www.berliner-zeitung.de/archiv/schritte-zur-aussoehnung,10810590,10099912.html>

¹⁷ Gnauck G. Sofern Heute die Feier gelingt [Електронний ресурс]: http://www.welt.de/print-welt/article245590/Sofern_heute_die_Feier_gelingt.html

«Frankfurter Rundschau»¹⁸, британські – «Financial Times»¹⁹, «BBC-News»²⁰, бельгійська «Le Soir»²¹, швейцарські – «Neue Zürcher Zeitung»²², «Aargauer Zeitung», американська «The New York Times»²³, австрійська «Der Standard»²⁴ та ін.). Водночас голос істориків під час обох дискусій був ледве чутним, і на-вряд чи став визначальним на тлі суперечок про провину, відповідальність, пробачення й т.ін. Характерно, що дебати про Єдвабне та щодо Волині, які подеколи лавиноподібно розгорталися, доволі швидко й затихали, перестаючи бути актуальними практично відразу після відкриття А.Квасневським пам'ятника в Єдвабному та ним же й Л.Кучмою – меморіалу примирення в Павлівці (Порицьку).

Публікації, присвячені цим проблемам, в Україні та Польщі нараховують тисячами²⁵, хоча зміст частини з них викликає запитання. І в одному, і в іншому випадку в певний момент з'являлися видання, які викликали суспільне збурення. Дебати щодо Єдвабного переважно точилися навколо «відкриттів» Я.Т.Гросса²⁶, хоча дразливі питання польсько-єврейських відносин у роки Другої світової війни виринали й до виходу у світ книжки цього дослідника²⁷.

¹⁸ *Fluckiger P.* Polen-Ukraine: Schritte zur Aussöhnung // *Frankfurter Rundschau*. – 2003. – 11 Juli.

¹⁹ *Wagstyl S.* Poland and Ukraine seek to put wartime atrocities behind them [Електронний ресурс]: http://www.artukraine.com/old/events/volyn_trag3.htm

²⁰ Poland and Ukraine resolve massacre row [Електронний ресурс]: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3057243.stm>

²¹ *Wiszniewska I.* Les massacres de 1943 Pologne – Ukraine: une lente reconciliation [Електронний ресурс]: <http://archives.lesoir.be/histoire-les-massacres-de-1943-pologne-ukraine-une-lent-t-20030712-Z0NAZF.html>

²² *Mühsame polnisch-ukrainische Versöhnung (Gedenken an die Massaker in Wolhynien vor 60 Jahren)* [Електронний ресурс]: http://www.nzz.ch/2003/07/21/al/article8z69o_1.280035.html

²³ *Ukraine: Joint Memorial to Massacre* [Електронний ресурс]: <http://www.nytimes.com/2003/07/12/world/world-briefing-europe-ukraine-joint-memorial-to-massacre.html>

²⁴ *Lendvai P.* Gift des Nationalismus: Gute Nachrichten versinken oft in der Flut von Schrecken erregenden Berichten aus Welt [Електронний ресурс]: <http://derstandard.at/1362642>

²⁵ Бібліографію волинських подій див.: *Лисенко О.Є., Марущенко О.В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліограф. покажчик. – К.; Івано-Франківськ, 2003; Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліограф. покажчика / Уклад. О.Калішук. – Л.; Луцьк, 2007; *Kulińska L.* Materiały do bibliografii dotyczącej ludobójstwa ludności polskiej dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939–1947 // *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / Pod red. nauk. B.Grotta.* – Warszawa, 2010. – S.341–409; *Bertman W.* Pamięć Wołynia 1943–1944: bibliografia. – Katowice, 2014.

²⁶ *Gross J.* Sąsiedzi: historia zagłady żydowskiego miasteczka. – Sejny, 2000. – 157 s. Варто підкреслити, що це була не перша публікація автора про польсько-єврейське минуле та взаємовідносини. Попередня його книга – «Upiorna dekada», в якій Я.Т.Гросс писав про ставлення поляків до Голокосту, антисемітизм під час окупації та в післявоєнні роки, функціонуючий стереотип «жидокомуні», – теж викликала жваві дискусії, хоча й у вузьких колах польських інтелектуалів. Слід відзначити факт перекладу саме цієї книжки англійською, німецькою, французькою, угорською та іншими мовами. Принагідно зазначимо одну цікаву деталь. Назва Гроссової книги, «Сусіди», англійською мовою («Neighbors») має значення, якого бракує в польському оригіналі. В англійських перекладах біблійної книги Левіт (19:8) нам наказано любити наших «neighbors» (укр. «ближніх») як самих себе. В Євангелії від Луки, у притчі про доброго самаритянина, Ісус називає «ближнім» того, хто виявляє милосердя, і це саме те, чого польські мешканці Єдвабного не зробили. Цього болючого підтексту немає в польському варіанті назви, адже «sąsiedzi» («сусіди») – не ідентичне з «bliźni» («ближні»).

²⁷ За часів ПНР дискусії навколо польсько-єврейських (як і польсько-українських) відносин провадити було неможливо. Із послабленням цензури розпочалося дослідження та обговорення цілої низки до того заборонених тем (у тому числі польсько-єврейських відносин). Серед матеріалів 1980-х рр. слід виокремити книжку-есе Я.Ю.Ліпського (J.J.Lipski) «Дві батьківщини – два

Показовою слід уважати характеристику, з одного боку, Я.Куртики, котрий назвав Я.Т.Гросса «вампіром історіографії»²⁸, а з іншого – автора матеріалу з німецького часопису «Der Spiegel», який визнав працю Я.Т.Гросса однією з найважливіших історичних книг, написаних в Європі після падіння комуністичного режиму²⁹. Зауважимо факт перекладу її англійською, німецькою, французькою, угорською та іншими мовами.

Серед написаних у відповідь книг базовими в дискусії про Єдвабне слід уважати двотомник «Навколо Єдвабного»³⁰, опублікований Інститутом національної пам'яті, роботу журналістки «Газети виборчої» А.Біконт під назвою «Ми з Єдвабного»³¹ та дослідження А.Жбіковського «Щодо генези Єдвабного»³². Окремою сторінкою стало слідство у справі загибелі євреїв, проведене Білостоцьким відділенням Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу ІНП³³, яке викликало бурхливу реакцію праворадикального й комбатантського середовищ, Конгресу полонії Канади та США³⁴. Серед тих авторів, доробок яких однозначно лежить в ідеологічній площині, слід назвати Є.Новака³⁵, Г.Пайонка³⁶. Варто зазначити, що іноді тут важко відокремити емоційну, але наукову полеміку, від просто ідейних декларацій і гасел.

«Волинську» дискусію значною мірою регламентували тези та аргументи В. та Е. Семашків³⁷. Невипадково саме їхня книжка викликала найбільший резонанс і діаметральні оцінки українських та польських дослідників³⁸. Попри

патріотизми» («Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy»; початково опублікована в №10/1981 паризької «Kultury» та в перекладі німецькою у «Frankfurter Allgemeine Zeitung») та статтю критика й літературознавця Я.Блонського (J.Błoński) «Бідні поляки дивляться на гетто» («Biedny Polacy patrzą na getto», «Tygodnik Powszechny», №2/87). Менш відомі тексти Є.Єдліцького (J.Jedlicki) про минуле та колективну відповідальність («Dziedzictwo i odpowiedzialność zbiorowa»), С.Амстердамського (S.Amsterdamski) «Відповідальність без провини й покарання» («Odpowiedzialność bez winy i kary»). У середині 1990-х рр. у «Газети виборчій» було опубліковано статтю М.Ціхого (M.Cichy) «Поляки – євреї: Чорні сторінки повстання» (Polacy – Żydzi: Czarne karty powstania», «Gazeta Wyborcza», 29–30.01.1994). Резонансною виявилася публікація отця-єзуїта С.Мусяла (S.Musiał) «Чорне – це чорне» («Czarne jest czarne», «Tygodnik Powszechny», №46/97). Однак жоден із цих матеріалів не викликав дискусії, подібної до спровокованої Я.Т.Гроссом.

²⁸ Kurtyka J. Gross to wampir historiografii [Електронний ресурс]: <http://fakty.interia.pl/wywiady/news-kurtyka-gross-to-wampir-historiografii,nld,833824>

²⁹ Tabu gebrochen [Електронний ресурс]: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-20129300.html>

³⁰ Wokół Jedwabnego / Pod red. P.Machcewicza, K.Persaka. – Т.1: Studia; Т.2: Dokumenty. – Warszawa, 2002.

³¹ Bikont A. My z Jedwabnego. – Warszawa, 2004; *Idem*. My z Jedwabnego. – Wyd.2. – Warszawa, 2012.

³² Żbikowski A. U genezy Jedwabnego: Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej: wrzesień 1939 – lipiec 1941. – Warszawa, 2006.

³³ Ignatiew R. Kryminalistyczne aspekty działań zmierzających do ustalenia miejsc pochówku ofiar zbrodni dokonanej w dniu 10 lipca 1941 r. w Jedwabnem // Zbrodnie przeszłości: opracowania i materiały prokuratorów IPN / Pod red. P.Piątki. – Warszawa, 2006. – S.76–79; Kaczyński A. Śledztwo w sprawie zagłady Żydów [Електронний ресурс]: www.rp.pl/artukul/176221-Sledztwo-w-sprawie-zaglad-y-zydow.html; Ordynski J. Finał śledztwa we wtorek [Електронний ресурс]: www.rp.pl/artukul/176271-Final-sledztwa-we-wtorek.html

³⁴ Kaczyński A. Sprawa Jedwabnego // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – Warszawa, 2002. – S.373.

³⁵ Nowak J. Sto kłamstw J.T.Grossa o Jedwabnem i żydowskich sąsiadach. – Warszawa, 2001.

³⁶ Pająk H. Jedwabne geszefti. – Wyd.2. – Lublin, 2001.

³⁷ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia: 1939–1945. – Т.1–2. – Warszawa, 2000.

³⁸ Відгуки див.: Льюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. у контексті українсько-польських

очевидну однобічність, на думку провідних польських фахівців працю Семашків уже нині можна віднести до підставової літератури, оминати її не може жоден серйозний історик³⁹. Автори зібрали усні свідчення тих поляків, які втекли або були депортовані з Волині, згідно з якими від рук українців у роки Другої світової війни загинуло 50–60 тис. польських мешканців Волинського воєводства.

Причому обидві знакових книги потрапили на невідповідний ґрунт, викликали шок й бажання верифікувати оприлюднені дані⁴⁰. Звернімо увагу на застереження М.Ходакевича, що якщо шок спричинить появу конкретних регіональних напрацювань дослідників, то це корисно для історичних студій, однак у протилежному випадку спостерігатимемо лише поглиблення наявних упереджень⁴¹. Особливістю наукового й суспільного дискурсів в обох випадках було існування як різних (національних) версій, так і відмінних дискурсів усеєдині. У випадку подій в Єдвабному існувала єврейська й польська версії, у випадку Волині – польська та українська. Мало того, поява публікацій на

взаємин // Український гуманітарний огляд. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 175–193; Ісаєвич Я. Про книгу В. і Є. Семашків // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Л., 2003. – С. 375–390; Його ж. Трагедія та її відлуння // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Т. 10. – Х., 2004. – С. 358–366; Марчук І. Хто ж спровокував конфлікт? (Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 (Warszawa, 2000)) // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 5. – С. 118–127; Його ж. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – Т. I. – С. 1–1000; Т. II. – С. 1001–1440 // Український визвольний рух. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Л., 2003. – С. 171–180; Dagilis W. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000] // Akcent. – 2001. – Nr. 4. – S. 152–154; Grott B. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] // Zeszyty Społeczne KIK. – 2002. – № 10. – S. 245–249; Grott B. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] // Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich. – Kraków, 2009. – S. 281–286; Idem. Rzezie ludności polskiej na Wołyniu (Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000) // Zeszyty Historyczne WiN-u. – 2001. – № 15. – S. 287–291; Isajewycz J. O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – № 1. – S. 63–74; Łetocha R. Wołyńska apokalipsa // Sprawy Narodowościowe: Seria Nowa. – 2002. – Z. 21. – S. 256–258; Mazur G. Recenzja książki W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1–2, Warszawa, 2000, Wydawnictwo «Von Borowiecky», ss. 1433 // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – № 1. – S. 162–167; Paszko A. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] // Dzieje Najnowsze. – 2002. – № 2. – S. 212–216; Pisuliński J. W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2002. – № 2. – S. 322–327; Idem. W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Wydawnictwo Von Borowiecky, t. 1–2, Warszawa, 2000, ss. 1140 // Biuletyn Ukrainoznawczy = Українознавчий бюлетень. – Прzemysł, 2002. – № 8. – S. 320–324; Wilcur J.E. Dzieło o zagładzie i sprawcach // Na Rubieży. – 2001. – № 56. – S. 5–7 та ін.

³⁹ Motyka G. Rany Wołynia // Zeszyty Historyczne. – 2001. – № 138. – S. 199.

⁴⁰ «Шок Єдвабного» (заголовок статті А. Міхніка, опублікованої 2008 р.) може найкраще передати реакцію громадської думки в Польщі на оприлюднені Я. Т. Гроссом факти, пов'язані з подіями в Єдвабному, що раніше були надбаннями лише вузького кола фахівців. Зрештою подібною була й реакція українського суспільства на підняття «волинської» проблеми.

⁴¹ Chodakiewicz M. Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941: prolog, przebieg, pokłosie. – Międzyzdroje; Kraków, 2012. – S. 230.

складну тему з однієї сторони викликала потребу «свого» дослідження, яке репрезентувало б національну інтерпретацію подій.

І дискусія щодо Єдвабного, і дискусія щодо Волині поставили перед польським та українським суспільствами завдання переосмислення минулого, яке в одній із перших «єдвабенських» публікацій влучно було названо «очищенням пам'яті»⁴². Питання пов'язане зі зрілістю суспільства: наскільки воно готове прийняти тезу, що поряд зі своєю боротьбою та своїми жертвами вони завдавали страждань представникам інших національностей і віросповідань (навіть якщо ті останні теж не «янгולי Божі»). І тут не було однозначної відповіді ані в Україні, ані в Польщі. Нагадаймо думку колишнього дисидента, головного редактора найтиражнішої у сусідній країні «Газети виборчої» А.Міхніка: «Ми – і українці, і поляки – маємо спільну рису: синдром невинної жертви. Ми маємо історичне переконання в тому, що ми для всіх були добрими, а нас кривдили. Це не є правдою ані щодо поляків, ані щодо українців»⁴³. Так само відверто наголошував на тому, що за тодішніх історичних обставин поляки не завжди були винятково жертвами, А.Новак. Водночас він зауважував, що якщо провину за трагедію в Єдвабному поляків змусила визнати перспектива членства в ЄС, то зацікавлених у вшануванні пам'яті українських селян у сучасній Європі не виявилось⁴⁴.

Незручна правда важко торує собі шлях, часто до неї ставляться неприхильно, адже вона підважує ідеалізований стереотип, яким живуть нації⁴⁵. У дискусії про Єдвабне, зокрема, звучало занепокоєння з приводу того, що зосередження на чорних сторінках польської історії завдає шкоди національній ідентичності; стверджувалося, що не можна безперестанку говорити народові, що його історія – низка ганебних учинків⁴⁶. Краківський історик А.Новак в одній зі своїх статей протиставив винятковість злочину в Єдвабному масовому героїзму поляків на Вестерплатте, порушивши питання небезпечності самобичування⁴⁷. У відповідь П.Махцевич писав: «Відкриття всієї правди про наше минуле, повернення блиску речам, якими ми повинні пишатися, а також відкриття справ, за котрі соромно, є в історії кожної країни; це – найкращий шлях побудови національної спільноти, закоріненої в минулому, свідомої тих поколінь, що стоять за нею. Спільноти, яка не буде боятися конфронтації з власною історією»⁴⁸. Суголосно звучать слова Л.Кереса, який переконаний, що Єдвабне означає, перш за все, мужність говорити про складні речі, завдяки чому можна вести розмову про історію з гордо піднятою головою⁴⁹.

⁴² Kaczyński A. Oczyszczanie pamięci // Rzeczpospolita. – 2000. – 19 maja; Kaczyński A. Oczyszczanie pamięci // Zwoje. – 2000. – №3 (23).

⁴³ Міхник А. Синдром жертви // День. – 2003. – 15 квітня.

⁴⁴ Див.: Пам'ять і питання ідентичності: Польща, Україна / За ред. Т.Горбовського, П.Косевського. – Варшава, 2013. – С.87.

⁴⁵ Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. – К., 2012. – С.175.

⁴⁶ Merta T. Warunek obrachunku z przeszłością [Електронний ресурс]: www.teologiapolityczna.pl/tomasz-merta-warunek-obrachunku-z-przeszloscia

⁴⁷ Nowak A. Westerplatte czy Jedwabne // Rzeczpospolita. – 2001. – 1 lipca.

⁴⁸ Machcewicz P. I Westerplatte, i Jedwabne: pełna prawda historyczna jest najlepszym fundamentem narodowej wspólnoty // Rzeczpospolita. – 2001. – №185. – S.7.

⁴⁹ Див.: Pyżewska A. Pogrom w Jedwabnem // Pamięć.pl. – 2012. – №4/5. – S.56.

З іншого боку, волинська дискусія порушила перед суспільствами обох країн проблему усвідомлення того, наскільки відповідає історичній правді той ідеалізований образ Української повстанської армії та Армії крайової, що його намагаються нині вималювати; розуміння того, що, як і в будь-якій військовій формації, у лавах УПА та АК були не лише герої, але й убивці та мародери⁵⁰. Яскравим прикладом постання такої нелегкої правди стала книга С.Домбського «Екзекутор»⁵¹ і дискусія довкола неї⁵². Сама лише поява фрагментів тексту спровокувала хвилю емоцій у середовищі ветеранів АК. Почали лунаати голоси, які заперечували правдивість описуваних подій і стверджували, що автор приписує собі дії інших осіб. І це не випадково, адже С.Домбський розповідав про пережите неупереджено, без будь-яких ідеологічних масок, цілковито десакралізувавши героїчний міф.

Водночас з'явилося розуміння, що УПА слід ушановувати за опір гітлерівцям, а ще більше – «советам», а не за події 1943–1944 рр. Сучасні польські автори приходять до розмежування цих історичних явищ. При цьому вони заважають ту обставину, що дедалі більше українських істориків розділяють боротьбу ОУН та УПА попервах із німецьким, а згодом, від другої половини 1944 р., з радянським окупантом, та «екстермінацію» поляків у 1943–1944 рр.⁵³ Не випадково А.Тальяга зазначав, що хоч терор щодо поляків був справді страшним, однак це лише епізод у боротьбі УПА, яка уславилася під час війни з «советами»; а тому не дивно, що західні українці пам'ятають оборону своїх сіл та містечок від депортацій і терору та не хочуть згадувати «різанину поляків», яка їй передувала⁵⁴. Коментуючи цю тенденцію, Ґ.Мотика зауважив, що, зрозуміло, це не є повною історією УПА, і в польської сторони це не викликає радості, однак немає й потреби демонізувати могили повстанців⁵⁵. Логічним продовженням такої лінії стала позиція тих авторів, які вважають, що визнання польською суспільною думкою того, що частина упівців, борючись за незалежність України, не запламувала себе злочинами, а українською – що не потрібно ставити злочинцям пам'ятники, і стане початком єднання обох наших народів⁵⁶.

Складність обговорення проблеми Єдвабного в Польщі й Волині в Україні, очевидно, полягала в тому, що в обох випадках це були дискусії щодо колективної відповідальності⁵⁷. В обох випадках виринали питання: наскільки

⁵⁰ *Смрїха М.* Асиметричність Волині // Українське слово. – 2003. – 15–21 травня. – С.5.

⁵¹ *Dąbbski S.* Egzekutor. – Warszawa, 2010.

⁵² *Lipiński P.* Przyjemność zabijania // Gazeta Wyborcza. – 2010. – №251; *Stola D.* Przemoc chwalebna // Gazeta Wyborcza. – 2010. – №253, dod. Duży Format №42. – S.14–15; *Wyżnikiewicz B.* Bolesna karta historii Armii Krajowej? // Kultura Liberalna. – 2011. – 8 lutego.

⁵³ *Rezmer W.* Dwie prawdy [Електронний pecyp]: http://polska-zbrojna.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=10436&Itemid=145

⁵⁴ *Talaga A.* Zatruta przyjaźń: Jak długo sprawa Wołynia będzie dzielić Polaków i Ukraińców // Nowe Państwo. – 2003. – №7. – S.21.

⁵⁵ *Motyka G.* Ostro tak, ale czy zawsze prawdziwie? // Zeszyty Historyczne. – 1999. – №128. – S.96.

⁵⁶ *Rola T.* Obraz OUN-UPA i ludobójstwa na Kresach na współczesnej Ukrainie // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946 / Pod red. B.Pazia. – Wrocław, 2011. – S.367.

⁵⁷ Журналісти М.Бейлін та Д.Варшавський, посилаючись на позицію А.Мушґа, висловлену під час останньої історичної дискусії у Швейцарії або на досвід політики єднання В.Брандта, намагалися з'ясувати, яким чином можна вивчати історичну правду, не звинувачуючи при цьому

українське та польське суспільства готові поряд із героїчними сторінками прийняти ті епізоди історії, які хочеться забути або приховати. Так, ще на початку 2001 р. Я.Ґовін писав: «Наш обов'язок – передати спадок минулого наступним поколінням: пам'ять про героїв – як зобов'язання, пам'ять про польських злочинців – як пересторогу»⁵⁸. Висловлюючи свої думки щодо Єдвабного, авторитетний діяч польської діаспори Я.Новак-Єзьоранський зауважував, що «якщо ми поділяємо національну гордість наших перемог [...], то повинні віднайти сили й для того, аби відчуті національний сором за ганебні вчинки. Як переважно християнський народ ми повинні вдарити себе у груди, визнати скоєні гріхи й у тому, що польські каїни порушили заповідь “Не вбий!”». Якщо ми чекаємо від інших сатисфакції за злочини проти Польщі та поляків, то повинні виявити готовність визнати зло, учинене нами нашим ближнім»⁵⁹. Цю думку підхопили політики. Вона прозвучала у відкритому листі Всепольського правління Союзу демократичної лівиці «Щодо Єдвабного», в якому наголошувалося, що народ, котрий хоче черпати сили з найкращих сторінок своєї історії, повинен також мати відвагу стати віч-на-віч зі своїми немочами, саме як народ «ми відповідальні за те, як поставимося до своєї історії, і які висновки з неї зробимо»⁶⁰. Зрештою про це заявив і президент Республіки Польща А.Квасневський⁶¹, а через десять років, у липні 2011 р., інший очільник сусідньої держави – Б.Коморовський написав: «Нація жертв повинна визнати ту непросту правду, що вона була й катом»⁶².

Так само щодо волинської дискусії для львівського історика Я.Грицака було очевидним, що над наступними поколіннями тяжітиме певна відповідальність за дії попередників: «[...] між “нами” і “ними” існує генетичний зв'язок, і ми пов'язані ниткою моральної відповідальності [...] якщо я емоційно відчуваю гордість за найкращі й найгідніші вчинки цієї групи, чому би я мав уникати моральної відповідальності за її гріхи та злочини? Без визнання цієї простої істини ми будемо приречені на замовчування й ретушування своєї історії. І лише

цілий народ і не зміцнюючи тезу про колективну відповідальність (див.: *Kerski B. Zeitwende in der Polnischen Geschichtsschreibung: Das Buch «Nachbarn» von Jan Tomasz Gross über ein antisemitisches Pogrom 1941 im nordostpolnischen Jedwabne hat eine intensive historische Debatte in Polen ausgelöst* = Nowa era w hisroriografii polskiej: Książka Jana Tomasza Grossa «Śasiedzi» opowiadająca o pogromie antysemitycznym w roku 1941 w miejscowości Jedwabne wywołała w Polsce burzliwą dyskusję historyczną // *Dialog*. – 2001. – №55/56. – S.119, 121–122).

⁵⁸ *Gowin J. Naród – ostatni węzeł // Rzeczpospolita*. – 2001. – 18 stycznia.

⁵⁹ *Nowak-Jeziorański J. Potrzeba zadośćuczynienia // Rzeczpospolita*. – 2001. – 26 stycznia.

⁶⁰ *Dziedziczmy nie tylko chwałę: List otwarty do członków i sympatyków SLD // Gazeta Wyborcza*. – 2001. – 16 marca.

⁶¹ *Przemówienie Prezydenta RP wygłoszone przez Aleksandra Kwasniewskiego w Jedwabnem, podczas uroczystości żałobnych 7 lipca 2001 roku [Електронний ресурс]: <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/302,jedwabne/>; *Kwasniewski A. Śasiedzi sąsiadom zgotowali ten los // Gazeta Wyborcza*. – 2001. – 11 lipca.*

⁶² *List prezydenta odczytany w Jedwabnem [Електронний ресурс]: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/inne/art,47,list-prezydenta-odczytany-w-jedwabnem.html>; Prezydent Komorowski o Jedwabnem: «Naród ofiar musiał uznać tę niełatwą prawdę, że bywał także sprawcą» [Електронний ресурс]: <http://polska.newsweek.pl/prezydent-o-jedwabnem-narod-ofiar-musial-uznac--ze-bywal-takze-sprawca-,79294,1,1.html>; Prezydent Komorowski o Jedwabnem: «Naród ofiar musiał uznać tę niełatwą prawdę, że bywał także sprawcą»: Czy to był «naród» [Електронний ресурс]: <http://wpolityce.pl/polityka/115848-prezydent-komorowski-o-jedwabnem-narod-ofiar-musial-uznac-te-nielatwa-prawde-ze-bywal-takze-sprawca-czy-to-byl-narod>*

з її визнанням формула: «Простіть нас, і ми вас прощаємо» набирає глибокого та не напускного змісту»⁶³. Не менш рельєфно ця проблема постає в інших авторів, які, відповідаючи на питання, чому потрібно вибачатись, стверджують: «Не через стратегічну дружбу з Польщею. Лише тому, що наші предки пролили людську кров у волинські багна. Зректися відповідальності за ту кров – зректися їх. Нашої покути вимагають не поляки, а душі тих, хто не відав, що творив. І не поляки мають ховати волинські кості, а українці, бо Волинь – українська земля. Бо час збирати каміння»⁶⁴. Це те, що В.Кучинський назвав не колективною, а неунікненою національною відповідальністю⁶⁵.

Зазначимо, що така позиція суголосна ідеям інтелектуалів інших європейських держав. Згадаймо бодай думку Т.Венцлови щодо співпровини литовців у винищенні євреїв, адже до спільноти належать і справедливі, і злочинці, а кожен учинений гріх обтяжує сумління цілого народу та кожної особи⁶⁶. Водночас конструктивною слід уважати позицію тієї частини польського суспільства, яка вважає, що буде набагато легше вимагати від українців, щоб вони подивилися в обличчя власній історії тоді, коли самі поляки зможуть це зробити; коли визнають, що стосовно українців після війни застосували колективну відповідальність; коли матимуть достатньо моральної сили, щоб змиритися зі своєю історією, – тоді матимуть більше прав вимагати цього від своїх сусідів⁶⁷.

У більшості публікацій на «волинську» тематику рефреном звучала теза про примирення між сусідніми народами через формулу взаємного пробачення. Ключовою тут слід уважати тезу, що Волинська трагедія 1943 р. – це трагедія обох народів, а отже вона потребує прощення з двох сторін. Запропоновану главами церков та релігійними діячами формулу: «Вибачаємо та просимо вибачення» використали у своїх зверненнях до вірних із приводу 60-ї річниці подій на Волині як Папа Римський Іван Павло II, так і глава Української греко-католицької церкви блаженніший Любомир Гузар. Саме такий вихід із патової ситуації підтримала й частина інтелектуалів (М.Попович⁶⁸, Н.Яковенко⁶⁹, Є.Сверстюк⁷⁰ та ін.). Зовсім іншого контексту набували подібні ідеї щодо польсько-єврейського примирення – пропозиції перепросин зі сторони євреїв під час обговорення проблеми Єдвабного були радше маргінальним явищем. Хоча питання, чи повинні євреї просити пробачення в поляків за злочини комунізму в Польщі час від часу виринало.

Розв'язання цих дилем виявилось складним для українського та польського суспільств. У дискусіях щодо Єдвабного'41 та Волині'43 виникало питання про відповідальність у тих трагічних подіях третьої сторони – німців і «советів».

⁶³ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. – 2003. – №7/8. – С.14; Його ж. Тези до дискусії про УПА // Його ж. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – С.92.

⁶⁴ Борковський А. Гірки хліби волинських рік // І. – 2013. – Ч.74.

⁶⁵ Kuczyński W. Płonące stodół i ja // Wprost. – 2001. – №12.

⁶⁶ Terleskas A. Jeszcze raz o Żydach i Litwinach // Lithuania. – 1991. – №2 (3). – S.23.

⁶⁷ Widacki J. Pamięć Wołynia, pamięć Chełmszczyzny // Przegląd. – 2008. – №31.

⁶⁸ Попович М. Волинь: наше і не наше горе // Критика. – 2003. – №5. – С.3.

⁶⁹ Волинь 1943–44 : яким має бути український крок до порозуміння з Польщею? // День. – 2003. – 24 травня.

⁷⁰ Сверстюк Є. Переосмислити «Волинь» // Волинь 1943: сімдесята річниця злочину. – К., 2013. – С.25.

Типове міркування виглядало так: Єдвабне було однією з так званих «самоочисних акцій», які відбувалися за німецьким спонуканням, під німецьким керівництвом та німецькими гарантіями безкарності для вбивць, але сам погром було здійснено руками місцевих мешканців, у цьому випадку польських; такі акції слід уважати типовими пропагандистськими актами, які мали довести «всезагальну ненависть» до євреїв⁷¹. При цьому наголошувалося на нормах міжнародного права, згідно з якими саме окупант (а отже влада гітлерівської Німеччини) відповідає за всі злочини, учинені на захопленій території⁷²; так і на підбурюванні німцями злочинних дій (як стверджував прокурор у справі Єдвабного Р.Ігнат'єв⁷³). Не випадково, наприклад, М.Ходакевич, не заперечуючи участі поляків в єдвабенському злочині, вписав його у загальний контекст Голокосту, заявивши, що винищення євреїв в містечку відбулося лише тому, що задумали та зрежисували його німці⁷⁴. Американський політолог Н.Фінкельштайн, очевидно з тих самих міркувань, зарахував книгу Я.Т.Гросса до типових прикладів «індустрії Голокосту»⁷⁵. Радикальний погляд зводиться тут до переконання, що загалом злочин здійснили німці за можливої епізодичної участі поляків. За твердженням Т.Стжембоша, масові вбивства чинили 23 злочинця та колабораціоніста. Хто здійснює подібні злочини, той дефінітивно стає виродком, і отже народ, з якого він походить, залишається незаплямованим⁷⁶. Так розмірковували здебільшого праві публіцисти та історики.

Відповіддю іншої частини польського суспільства стала моральна рефлексія й визнання, що принциповою позицією тут має бути така: в Єдвабному знайшлися люди, які сприяли смерті своїх сусідів і співгромадян; робили вони це за наказом, зі страху, з бажання помсти за завдані кривди, за спонуканням німців чи керуючись потягом до наживи – це справа для з'ясування⁷⁷, однак за жодних обставин провини не знімає. Дороговказом для значної частини польських диспутантів щодо минулого стали слова Ю.Ліпського: «Зло, заподіяне нам, у жодному разі не може слугувати виправданням для зла, яке заподіяли ми»⁷⁸. Власне парадокс Гроссової праці та суперечок довкола неї в Польщі полягає в тому, що теза про відповідальність поляків поступово стала частково прийнятною в ліберальних колах.

Іншим варіантом перекладання провини й, відповідно, виправданням було трактування подій в Єдвабному та у Західній Україні як актів відповіді

⁷¹ Szarota T. Jedwabne bez stereotypów // Tygodnik Powszechny. – 2002. – №17. – S.1, 8.

⁷² Kotowski R. Biczownicy Holocaustu [Електронний ресурс]: www.uwazamrze.pl/artukul/971737-Biczownicy-Holocaustu.html

⁷³ Kardasz A. Jednak sąsiedzi [Електронний ресурс]: www.rp.pl/artukul/180216-Jednak-sasiedzi.html

⁷⁴ Chodakiewicz M. The Massacre in Jedwabne July 10, 1941: before, during, and after. – Boulder; New York, 2005; *Idem*. Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941: prolog, przebieg, pokłosie. – Międzyzdroje; Kraków, 2012.

⁷⁵ Finkelstein N. Goldhagen dla początkujących // Jedwabne: spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”. – Warszawa, 2002. – S.190.

⁷⁶ Strzembosz T. Jedwabne – zaplanowana egzekucja / Rozm. przepr. I.Świerdzewska // Niedziela. – 2002. – №30. – S.13.

⁷⁷ Nosowski Z. W perspektywie sumienia // Więź. – 2001. – №6 (czerwiec). – S.73.

⁷⁸ Lipski J.J. Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy: (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków). – Warszawa, 1981; *Idem*. Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy: (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków). – Warszawa, 1982; *Idem*. Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy: (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków). – Warszawa, 1983.

чи помсти за попередні дії. Так, Т.Стжембош під час дискусії домагався висвітлення ролі гестапо у злочині, а дії поляків інтерпретував як акт помсти за співпрацю значної частини євреїв із радянською владою⁷⁹. Типовими для частини польського суспільства були міркування на кшталт: «Не чути нічого, якого походження був Берія, котрий поставив підпис під катинським злочином». Доповненням їм слугували оповіді, як євреї, видаючи органам НКВС поляків, займали згодом у такий спосіб звільнені помешкання⁸⁰. В українському обговоренні значне місце посідало питання впливу політики II Речіпосполитої на перебіг подій у роки Другої світової війни. Не менш важливим моментом у формуванні української позиції щодо «волинської» дискусії було питання співпраці поляків із німецькою окупаційною адміністрацією та радянськими партизанами: «Поляки воліли піти на колаборацію з німцями та більшовиками, ніж шукати порозуміння з українцями, щоб по можливості боротися спільно проти німців та більшовиків»⁸¹. І.Ільюшин, один із небагатьох українських істориків, у коло наукових інтересів якого потрапили події Другої світової війни на західноукраїнських землях, висловив думку, що безпосереднім мотивом для започаткування, а головне – продовження масової антипольської акції на Волині впродовж 1943–1944 рр. значною мірою стали саме спроби місцевих поляків проникнути в адміністративний і господарський апарат окупаційної німецької влади⁸². Своєрідною квінтесенцією цієї позиції слід уважати думку, висловлену у відкритому листі народних депутатів України⁸³.

Упадає у вічі відмінність дефініцій, застосовуваних учасниками дискусії про Єдвабне й щодо Волині. М.Чижевський, зокрема, слушно зауважив, що події в Єдвабному були для одних перш за все вибухом польського національного антисемітизму, а для інших – погромом, спровокованим німецькою окупаційною владою⁸⁴. Обговорення подій літа 1941 р. навіть призвело до виникнення поняття «Homo Jedwabicus» на означення тієї частини польського загалу, котра все ще антисемітська та нетолерантна⁸⁵. Це виявило поділ суспільства або, як образно висловився один з учасників дискусії, факт існування в Єдвабному «двох Польщ» – тієї, що про цей злочин мовчить чи говорить неправду, повертаючись спиною до жертв, та іншої, котра визнає злочин і таким чином звільняється від нього⁸⁶. Як наслідок, у дискусії про Єдвабне сформувалося два,

⁷⁹ *Strzembosz T.* Jedwabne – zaplanowana egzekucja. – S.13.

⁸⁰ *Bikont A.* My z Jedwabnego. – Warszawa, 2004. – S.103, 130, 294.

⁸¹ Заява Проводу ОУН: З приводу польсько-українських подій на Волині 43–44 рр. // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – С.757.

⁸² *Ільюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди: роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів // Війни і мир / За заг. ред. Л.Івшиної. – К., 2004. – С.376; *Його ж.* Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між двома правдами? // 2000 (Київ). – 2003. – 20 червня; *Його ж.* Волинська трагедія: пошук правди // День. – 2003. – 3 квітня.

⁸³ Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині // Воєнна історія. – 2003. – №3/4. – С.12; З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині: Відкритий лист // Голос України. – 2003. – 16 травня.

⁸⁴ *Czyżewski M.* Debata na temat Edwabnego oraz spor o «politykę historyczną» z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego // Pamięć i polityka historyczna: doświadczenia Polski i jej sąsiadów / Pod red. S.M.Nowinowskiego, J.Pomorskiego, R.Stobieckiego. – Łódź, 2008. – S.118.

⁸⁵ *Mac J.* Homo Jedwabicus // Wprost. – 2001. – №29. – 22 lipca.

⁸⁶ *Warszawski D.* Dwie Polski w Jedwabnem: Komunikat IPN o zbrodni w Jedwabnem jest jak otwarcie okna w zatęchłym pokoju // Wprost. – 2002. – №29. – 21 lipca. – S.24–26.

значною мірою окремих, майданчика суперечок: «помірований» (представлений часописами «Rzeczpospolita», «Gazeta Wyborcza», «Tygodnik Powszechny») та «радикальний» («Nasza Polska», «Niedziela», «Głos», «Nasz Dziennik»). Жваві суперечки викликало й означення того, що відбувалося на західноукраїнських землях – в українській та польській традиціях. Вибір термінології у випадку волинських подій може бути показовим прикладом трансляції ідеологічних риторичних форм у науковий дискурс та їх повернення до ідеологічного дискурсу вже під науково-респектабельним виглядом, виникнення на цьому ґрунті проблем і в наукових, і в політико-ідеологічних практиках. Так, якщо польською стороною не лише у суспільному дискурсі, а й на офіційному рівні волинські події визнано «етнічними чистками з ознаками геноциду» (вже не говоримо про крайні концепції, як «Genocidium Atrox» Р.Шавловського – тобто моторошний, дикий, страшний геноцид, пов'язаний із рафінованими тортурами⁸⁷), то в текстах українських авторів зустрічаємо значно м'якші формулювання – «трагедія», «протистояння», «конфлікт» і т.п.⁸⁸

Так чи інакше, слід уважати закономірним, що після складної дискусії про Єдвабне частина польського суспільства виявилася краще підготовленою до продукування та сприйняття поглядів, які не вкладаються у «прокрустове ложе» національної історії, намагаючись зрозуміти логіку опонента. І тут, перш за все, згадаймо позицію таких знакових постатей, як Я.Куронь чи А.Міхнік.

Існує й ще одна спільна риса – обидві дискусії відбувалися під тиском, як політичним, так і суспільним. Вони показали, наскільки заполітизовані подібні обговорення, і наскільки нині розвинута публічна сфера. Попри численні критичні суперечки, котрі подеколи межували, а іноді й переходили межі скандалу, дискусії щодо Єдвабного та Волині змінили формати включення дослідника в публічне життя. Тому позиція учасників обговорень не залежала від професії, тим більше від того, фаховий це історик, чи ні. Попри поширеність тези, що питаннями минулого мають займатися професіонали, лунали й думки про нереальність, ілюзорність поділу «минуле – історикам, сучасне – політикам», особливо коли йдеться про вивчення й оцінку подій, котрі зачіпають пам'ять, світогляд і переконання досі ще живих учасників⁸⁹.

Із цим тісно пов'язана інша важлива та дражлива проблема – пробачення. Слід згадати думку, висловлену під час дискусії навколо Єдвабного, яка практично не звучала при обговоренні «волинського» питання: справа перепросин – винятково справа діалогу всередині суспільства, розмова з собою⁹⁰. Адже, як зауважив Я.Корвін-Мікке, примус тут дуже шкідливий і може дати

⁸⁷ Encyklopedia «białych plam». – T.11: Legiony cudzoziemskie III Rzeszy – masoneria. – Radom, 2003. – S.174.

⁸⁸ Щодо питання термінології у «волинській» дискусії див.: *Каліщук О.* До питання термінології наукового дискурсу (на прикладі проблеми українсько-польських стосунків на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни) // *Питання історії України: Зб. наук. пр.* – Т.13. – Чернівці, 2010. – С.49–53.

⁸⁹ *Пацула Й.* Що далі?, або Яким ми бачимо розвиток українсько-польських стосунків у найближчі роки? // *Волинь (Рівне)*. – 2003. – 8 серпня.

⁹⁰ *Gross J.T.* Odnaleźć siebie w historii: Rozmowa o historii i świadomości zbiorowej // *Konspekt*. – 2001. – №8 (jesień).

протилежний очікуваному ефект⁹¹. Не випадково офіційні заходи, що супроводжували як єдвабенську, так і волинську річниці, які підпадали під означення «ритуалів єднання»⁹² або «політичних ритуалів покаяння»⁹³, викликали жваву суспільну дискусію. Намір президента Польщі А.Квасневського 10 липня 2001 р. попросити пробачення в народі Ізраїлю за злочин своїх співвітчизників викликав неоднозначну реакцію в польському суспільстві. Ще у квітні того року відомий правий політик А.Мачеревич звернувся з позовом у Варшавський суд із приводу того, що А.Квасневський образив його честь і гідність поляка, неодноразово заявляючи про готовність просити вибачення в євреїв за злочин в Єдвабному⁹⁴. Показово й те, що примас Польщі кардинал Ю.Ґлемп теж заявляв, нібито президент не має формальних підстав просити пробачення від імені народу⁹⁵. Опоненти особливо наголошували на тому, що цей акт може бути витлумачено як підтвердження співучасті поляків у Голокості, що неприпустиме. Деякі дискусанти (в тому числі Л.Валенса) вказували на те, що поляки вже доволі часто за різних обставин вибачалися, тож прийшов час на вибачення з боку євреїв⁹⁶.

Ще більш неоднозначною була ситуація в українсько-польському примиренні, адже потрібно згадати про один важливий момент – моральний авторитет особи, котра мала вимовити відповідні слова. Як зазначав К.Бондаренко, покаяння тодішнього українського президента за умов, коли більшість його співгромадян рішуче виступали з критикою чинного режиму, фактично не матиме сенсу й історичної ваги⁹⁷. Більше того, як стверджував М.Стріха, ефекту морального очищення для суспільства така заява не матиме, і навіть якщо керівник держави говоритиме правильні речі, значна частина громадян апріорно сприйматиме їх із природною пересторогою⁹⁸. Неоднозначність ситуації, що склалася 2003 р., розуміли не лише в Україні, а й у Польщі. Так, польські автори доволі точно її сформулювали, коли стверджували, що Л.Кучма готовий сказати все, що від нього вимагають, але його слова не мають великого значення, оскільки йому не вистачає авторитету, щоб він міг промовляти від імені свого народу⁹⁹, а тому й не матимуть впливу на українську свідомість¹⁰⁰.

⁹¹ *Korwin-Mikke J.* Dłaczego Niemcy powinni przeprosić za Jedwabne [Електронний ресурс]: www.uwazamrze.pl/artukul/1027010.html

⁹² *Krondorfer B.* Remembrance and Reconciliation: Encounters Between Young Jews and Germans. – New Haven 1995. – P.20.

⁹³ *Lübbe H.* Doświadczenie czasu jako czynnik ewolucji kulturowej // *Studia z filozofii niemieckiej*. – T.2. – S.85.

⁹⁴ *Твердохліб В.* Ще раз про Єдвабне: антисемітизм на тлі Холокосту [Електронний ресурс]: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/sche_raz_pro_edwabneantisemitizm_na_tli_holokostu.html

⁹⁵ *Glemp J.* Żydzi powinni uznać, że są winni wobec Polaków: Wywiad Prymasa Polski ks. Kardynała Józefa Glempa dla KAI // *Nasz Dziennik*. – 2001. – 15 maja.

⁹⁶ *Forecki P.* Spór o Jedwabne: analiza debaty publicznej. – Poznań, 2008. – S.118.

⁹⁷ *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд десятиліття // *Дзеркало тижня*. – 2003. – 15–21 лютого.

⁹⁸ *Стріха М.* Асиметричність Волині // *Українське слово*. – 2003. – 15–21 травня.

⁹⁹ *Łętowski M.* Wołyń 1943–2003 // *Niedziela Ogólnopolska*. – 2003. – №27; *Berdychowska B.* Ukraina: pół roku po Pawliwce // *Więź*. – 2004. – №1. – S.96; *Potomski P.* Stanowisko władz i czołowych sił politycznych Ukrainy wobec zbrodni na ludności polskiej w latach 1939–1947 // *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943–1944 / Red. nauk. Cz.Partacz, B.Polak, W.Handke*. – Koszalin; Leszno, 2004. – S.265.

¹⁰⁰ *Łętowski M.* Wołyń – pamiętamy // *Tygodnik Solidarność*. – 2003. – 11 lipca.

Не випадково деякі учасники дискусії зауважували, що можливі жести вибачення українського президента не можуть бути порівняні з жестом керівника Франції Ф.Міттерана та канцлера Німеччини Г.Коля на цвинтарі у Вердені, або канцлера В.Брандта у колишньому Варшавському гетто¹⁰¹.

І під час едвабенської, і під час волинської дискусій було чимало спекуляцій щодо причин постання цих проблем минулого на порядку денному сучасності. Так, відповідно до «теорії змови», стверджувалося, що євреї прагнуть повернути свою власність та отримати матеріальне відшкодування¹⁰², а німці – перекласти власну провину за Голокост на поляків. Тим самим уся дискусія навколо «Сусідів» Я.Т.Ґросса є нічим іншим, як початком антипольської кампанії. Деякі автори висловлювали занепокоєння, що на цій хвилі можна вдатися до історичного ревізіонізму, зауважуючи, нібито Я.Т.Ґросс став апологетом власної «теорії змови» та майже цілком ігнорував зв'язок між злочином і присутністю німців. Однією з найпереконливіших гіпотез, на думку М.Ходакевича, стало виразне бажання Я.Т.Ґросса пришвидшити історію та зреалізувати шокову терапію в польській науці¹⁰³.

Розмірковуючи над причинами загострення дискусії щодо українсько-польського конфлікту, останній президент УНР в екзилі та голова Проводу ОУН М.Плав'юк відзначав: змінилися взаємини між Україною й Польщею, і ці події, відповідно, трактують інакше; нині думка польської громадськості настільки впливова, що влада сусідньої країни реагує на неї інакше, ніж у нас; натомість в Україні немає настільки консолідованої думки про події Другої світової війни та рух за відновлення державної незалежності; через те наша країна не готова як на рівні громадської думки, так і на рівні влади належно реагувати на процеси, що відбуваються в Польщі¹⁰⁴. Хоча під час дискусії висловлювалися й дипломатичніші пояснення «мовчанки» 1993 р.: польські політичні та інтелектуальні еліти, принципово налаштовані тоді на нормалізацію стосунків з Україною, свідомо уникали надмірного акцентування на «Волинській різанині», виходячи з позиції, що молодій Українській державі потрібно ще зміцніти, аби підготуватися до відповідальної розмови про темні сторінки національної історії¹⁰⁵. Останніми ж роками в польській дискусії на тему Волині вже голосніше звучала теза, яку можна сформулювати наступним чином: годі чекати, допоки українці «дозріють» до визнання факту геноциду поляків, потрібно цього від них вимагати¹⁰⁶. Під час українсько-польської дискусії лунали голоси, що, як і в роки Другої світової війни, нині у вииграші виявляться «треті сили». Як образно висловився один з учасників обговорень,

¹⁰¹ Кармелюк А. Каяття чи розбиття прагнуть? З приводу реакції на польську офензиву «примирення» з допомогою засудження ОУН–УПА // Шлях перемоги. – 2003. – 12 березня.

¹⁰² Так, на фінансовій стороні справи Едвабного акцентує увагу, зокрема, Л.Жебровський (див.: Żebrowski L. Operacja Jedwabne: Przygotowanie do rozszczeń finansowych // Nasz Dziennik (Wyd.2). – 2014. – №154, dod. Magazyn №96. – S.5).

¹⁰³ Chodakiewicz M. Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941: prolog, przebieg, pokłosie. – S.225–229.

¹⁰⁴ Плав'юк М. Відлуння Волині 1943 р. // Воєнна історія. – 2003. – №3/4. – С.8.

¹⁰⁵ Мотика І. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях // Україна модерна. – 2009. – Ч.15. – С.128; Портнов А. Украинские образы Второй мировой войны // Вестник общественного мнения. – 2011. – №2. – С.87.

¹⁰⁶ Kabaczij R. Nie bojąc się Wołynia // Nowa Europa Wschodnia. – 2013. – №1. – S.81.

у нагнітанні напруги між поляками та українцями з приводу волинських подій зацікавлені деякі сили, «швидше за все ті, які впливають із гнилої ріки» (натяк на Москву)¹⁰⁷. Аналізуючи хід обговорення питання, Г.Левицька дійшла однозначного, на її думку, висновку, що сценарій політичної (а не молитовної) акції зі вшанування жертв трагедії писався в російській столиці з метою посіяти ворожнечу між Україною та Польщею¹⁰⁸. Паралелі з ситуацією в Росії та розігруванням «волинської карти» проводив і С.Грабовський¹⁰⁹. В унісон звучали також слова М.Мариновича: «Було б дуже сумно, якби саме ця інерція ворожнечі призвела до того, що галичани своїми руками зіграють у ту партію, яка вигідна Москві»¹¹⁰. О.Скіпальський указував, що в питаннях міждержавних стосунків присутня ще тіньова структура (спецслужби), а тому тут є й треті сили, які хочуть створити відповідне напруження¹¹¹. Польські спроби зафіксувати «польськість» Волині та Галичини через написи на могилах підштовхували частину українського суспільства та політикуму до висновків, що у сусідній країні прагнуть відродити «Річ Посполиту від моря до моря»¹¹².

Наприкінці розмови щодо історичних суперечок в українському та польському суспільствах навколо непростих міжетнічних відносин у роки Другої світової війни окреслимо наступну тезу. І в дискусії про Єдвабне, і в дискусії про Волинь ще не поставлено остаточної крапки, однак вони дозволили тим, хто хотів і був готовий, почути опонента. Мають рацію й ті учасники єдвабенських¹¹³ та волинських обговорень, котрі стверджують, що збагнути ті трагічні події важливіше саме з польської та української, аніж з єврейської й польської перспективи. Сподіваємося, що складне минуле ніколи не завадить майбутньому, а нам, сучасникам, вистачить мудрості не повторювати помилок наших предків.

¹⁰⁷ Дужинський В. Рука Москви на Волині // Поступ. – 2012. – 23 липня.

¹⁰⁸ Левицька Г. Пристрасті навколо Волинської трагедії // За вільну Україну. – 2003. – 11–12 липня.

¹⁰⁹ Грабовський С. Волинський вузол: український вимір // Самостійна Україна. – 2003. – 1–14 липня; Його ж. Волинський вузол: український вимір // Українське слово. – 2003. – 10–16 липня.

¹¹⁰ Маринович М. Не маємо права йти шляхом прикрих ювілеїв // Поступ. – 2003. – 10–16 липня.

¹¹¹ Див.: Волинь-1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 16 травня.

¹¹² Голод І. Волинь воювала за волю: українсько-польські стосунки вимагають взаємопрощення, аби в історичних порахунках не перемагала третя сторона // Молода Галичина. – 2003. – 10 липня.

¹¹³ Mac J., Kaminski R. Upiory Jedwabnego // Wprost. – 2001. – №4. – 28 stycznia.

Considered course and characteristics of public debate on the Volyn' tragedy and events in Jedwabne in 1941, which developed in Ukraine and Poland, respectively. Showing conflicts memory formation in both countries. The necessity of separation disputes about the past and the development of modern international relations.

Keywords: Volyn', Jedwabne, World War II, international relations, historical discourse, public opinion.

